ilmiy-amaliy jurnal · ISSN 3093-8694

UDK: 373.2:376

Mutaliyev Azizbek Kozimjonovich,
Maktabgacha ta’lim tashkiloti direktor va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti pedagoglarni kasbiy rivojlantirish bo‘yicha prorektori, mustaqil tadqiqotchi

MAKTABGACHA TA’LIMDA INKLYUZIV TA’LIMNI TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha ta’lim tizimida inklyuziv ta’limni tashkil etishning pedagogik va psixologik jihatlari xalqaro, Markaziy Osiyo hamda O‘zbekiston tadqiqotlari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning umumiy turdagi maktabgacha ta’lim tashkilotlariga mazmunli jalb etilishini ta’minlovchi omillarni tizimlashtirish va ularni yagona konseptual model asosida umumlashtirishdan iborat. Tadqiqot integrativ sharh metodologiyasiga asoslanib, L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi, U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi hamda A. Banduraning o‘z-o‘zini samarali his etish konsepsiyasiga tayanadi. Tahlil natijalari inklyuziv ta’lim samaradorligi bolaning ta’lim muassasasida jismonan mavjudligi bilangina belgilanmasligini, balki tarbiyachining kasbiy kompetentligi, individual yondashuv, o‘yin va kundalik faoliyatga asoslangan ta’lim, tengdoshlar bilan ijtimoiy-emotsional munosabatlarni qo‘llab-quvvatlash, oila bilan hamkorlik hamda muassasaning inklyuziv madaniyatiga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Tadqiqot asosida pedagogik va psixologik omillarni o‘zaro uyg‘unlashtiruvchi to‘rt darajali konseptual model taklif etiladi. Shuningdek, tarbiyachilar malakasini oshirish, individual rivojlanish rejalarini joriy etish, ko‘p mutaxassisli hamkorlikni kuchaytirish va inklyuziv muhitni rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, maktabgacha ta’lim, alohida ta’lim ehtiyojlari, tarbiyachi kompetentligi, ijtimoiy-emotsional rivojlanish, individual yondashuv, oila bilan hamkorlik, inklyuziv madaniyat, O‘zbekiston.

ПЕДАГОГО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В статье анализируются педагогические и психологические аспекты организации инклюзивного образования в системе дошкольного образования на основе международных исследований, а также исследований стран Центральной Азии и Узбекистана. Цель исследования заключается в систематизации факторов, обеспечивающих полноценное участие детей с особыми образовательными потребностями в дошкольных образовательных организациях общего типа, и их объединении в единую концептуальную модель. Исследование основано на методологии интегративного обзора и опирается на культурно-исторический подход Л.С. Выготского, теорию экологических систем У. Бронфенбреннера и концепцию самоэффективности А. Бандуры. Результаты анализа показывают, что эффективность инклюзивного образования определяется не только физическим присутствием ребёнка в образовательной организации, но и профессиональной компетентностью воспитателя, индивидуализацией обучения, использованием игры и повседневной деятельности в образовательном процессе, поддержкой социально-

эмоционального взаимодействия со сверстниками, сотрудничеством с семьёй и инклюзивной культурой учреждения. На основе исследования предложена четырёхуровневая концептуальная модель, объединяющая педагогические и психологические факторы. Разработаны практические рекомендации по повышению квалификации педагогов, внедрению индивидуальных планов развития, укреплению междисциплинарного взаимодействия и совершенствованию инклюзивной образовательной среды.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дошкольное образование, особые образовательные потребности, компетентность воспитателя, социально-эмоциональное развитие, индивидуальный подход, сотрудничество с семьёй, инклюзивная культура, Узбекистан.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF ORGANIZING INCLUSIVE EDUCATION IN EARLY CHILDHOOD EDUCATION

Abstract. This article examines the pedagogical and psychological aspects of organizing inclusive education in early childhood settings, drawing on international research and studies from Central Asia and Uzbekistan. The aim is to systematize the factors that enable meaningful participation of children with special educational needs in mainstream preschool settings and integrate them into a unified conceptual model. The study adopts an integrative review methodology and draws on L.S. Vygotsky's cultural-historical approach, U. Bronfenbrenner's ecological systems theory, and A. Bandura's concept of self-efficacy. The findings indicate that effective inclusion depends not merely on children's physical placement in an educational setting but also on teachers' professional competence, individualized instruction, play-based learning embedded in everyday routines, planned support for peer interaction and social-emotional development, family partnerships, and an inclusive institutional culture. Based on the reviewed literature, the article proposes a four-level conceptual model integrating pedagogical and psychological factors. Practical recommendations are provided for teacher professional development, individualized development planning, interdisciplinary collaboration, and the improvement of inclusive learning environments.

Keywords: inclusive education, early childhood education, special educational needs, teacher competence, social-emotional development, individualized instruction, family partnership, inclusive culture, Uzbekistan.

KIRISH

Inklyuziv ta'lim zamonaviy ta'lim siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, barcha bolalarning sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlash, ularning individual imkoniyatlarini hisobga olish va ta'lim jarayonida teng ishtirok etishi uchun sharoit yaratishga qaratilgan. YUNESKO tomonidan 1994-yilda qabul qilingan Salamanka deklaratsiyasi ta'lim tizimlarini bolalarning turli ehtiyojlariga moslashtirish zarurligini belgilab berdi [1]. BMTning Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi esa inklyuziv ta'lim olish huquqini xalqaro miqyosda mustahkamladi [2]. Konvensiyaning 4-sonli Umumiy sharhida inklyuziv ta'limni ta'minlash mavjud tizimga bolani shunchaki joylashtirish bilan cheklanmasligi, balki ta'lim muhiti,

mazmuni, metodlari va tashkiliy mexanizmlarini o‘zgartirishni talab qilishi ta’kidlangan [3].

Maktabgacha yosh davri bolaning nutqiy, kognitiv, ijtimoiy va emotsional rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu davrda bola o‘zini anglash, tengdoshlari bilan munosabat o‘rnatish, muloqot qilish va mustaqil faoliyat yuritish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu sababli, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni erta yoshdan inklyuziv ta’lim muhitiga jalb etish ularning rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, boshqa bolalarda ham hamdardlik, bag‘rikenglik va o‘zaro yordam ko‘nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi.

Biroq inklyuziv ta’limni tashkil etish bolani umumiy guruhga qabul qilish bilangina cheklanmaydi. Ta’lim muhitining moslashtirilganligi, tarbiyachining kasbiy tayyorgarligi, individual qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari, mutaxassislar hamkorligi va oilaning ta’lim jarayonidagi ishtiroki inklyuziv amaliyot samaradorligini belgilovchi muhim omillardir. Ushbu omillardan birortasining yetarli darajada ta’minlanmasligi bolaning guruhdagi faol ishtiroki va tengdoshlari bilan munosabatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

O‘zbekistonda inklyuziv ta’limning huquqiy va institutsional asoslarini takomillashtirish bo‘yicha izchil ishlar olib borilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 1-iyundagi PF-82-son Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 25-yanvardagi 46-son qarori ijtimoiy xizmatlar, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning ta’lim olishi va ularni qo‘llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish doirasida muhim ahamiyatga ega [5; 6]. Shu bilan birga, pedagoglarning inklyuziv ta’limga tayyorgarligi, muassasalarning moddiy-texnik imkoniyatlari, maxsus mutaxassislar bilan ta’minlanganlik va jamiyatdagi munosabat bilan bog‘liq to‘siqlarni bartaraf etish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda [7; 8].

Markaziy Osiyo mamlakatlarida ham an’anaviy ajratuvchi ta’lim modelidan inklyuziv yondashuvga o‘tish jarayoni davom etmoqda. Ushbu jarayon pedagogik qarashlar, tashkiliy tuzilma, kasbiy tayyorgarlik va ijtimoiy qadriyatlar bilan uzviy bog‘liq [8]. Mavjud ilmiy adabiyotlarda inklyuziv ta’limning umumiy muammolari keng yoritilgan bo‘lsa-da, maktabgacha ta’lim bosqichida pedagogik va psixologik omillarning o‘zaro ta’sirini birgalikda tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi — maktabgacha ta’limda inklyuziv ta’limni tashkil etishning pedagogik-psixologik aspektlarini xalqaro va mintaqaviy tadqiqotlar asosida tizimlashtirish hamda ularni yagona konseptual model doirasida umumlashtirish.

Tadqiqot quyidagi savollarga javob izlaydi:

Xalqaro tadqiqotlarda maktabgacha inklyuziya samaradorligini belgilovchi pedagogik va psixologik omillar qanday izohlanadi?

Markaziy Osiyo va O‘zbekiston tajribasida inklyuziv ta’limni tashkil etishning qanday o‘ziga xos jihatlari va to‘siqlari kuzatiladi?

Pedagogik va psixologik omillarni amaliyotga tatbiq etish uchun qanday integrativ model taklif etish mumkin?

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI

Inklyuziv ta’limga oid ilmiy adabiyotlarda ta’limga kirish imkoniyati, jarayonda faol ishtirok etish va zarur yordam bilan ta’minlash o‘zaro bog‘liq tamoyillar sifatida qaraladi. Erta bolalik davridagi inklyuziyaga oid DEC va NAEYC qo‘shma pozitsion hujjatida ham inklyuziyaning asosiy tarkibiy qismlari sifatida kirish imkoniyati, ishtirok va qo‘llab-quvvatlash tizimi ajratilgan [9]. Bu yondashuv bolani guruhga qabul qilishni inklyuziyaning yakuniy natijasi emas, balki uning boshlang‘ich sharti sifatida baholash imkonini beradi.

D. Koller va hamkasblari nogironligi bo‘lgan bolalarning ijtimoiy inklyuziyasini tahlil qilib, uning jismoniy mavjudlikdan tashqari, tengdoshlar tomonidan qabul qilinish, ijtimoiy munosabatlar o‘rnatish va guruhga mansublik hissini ham qamrab olishini ta’kidlaydi [10]. T. Booth va M. Ainscow tomonidan ishlab chiqilgan inklyuziya yondashuvi esa ta’lim muassasasidagi to‘siqlarni aniqlash, ishtirokni kengaytirish va muassasa madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan [11].

Pedagogik-psixologik jihatlarni tushuntirishda L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Olimning fikricha, bolaning rivojlanishi ijtimoiy o‘zaro ta’sir, muloqot va madaniy vositalar orqali amalga oshadi. Yaqin rivojlanish zonasi tushunchasi kattalar va tengdoshlarning maqsadli yordami orqali bolaning yangi ko‘nikmalarni egallash imkoniyatlarini tushuntiradi [12]. Vygotskiyning maxsus pedagogikaga oid qarashlarida esa bolaning rivojlanishiga faqat biologik xususiyatlar orqali emas, balki ijtimoiy muhit, ta’lim imkoniyatlari va mavjud to‘siqlar nuqtayi nazaridan yondashish zarurligi asoslanadi [13].

U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi bolaning rivojlanishini oila, maktabgacha ta’lim tashkiloti, ijtimoiy xizmatlar, ta’lim boshqaruvi va jamiyatdagi qadriyatlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar bilan izohlaydi [14]. S.L. Odom va hamkasblari maktabgacha inklyuziyaga oid tadqiqotlarni ekologik tizimlar nuqtayi nazaridan tahlil qilib, natijalar bolaning individual xususiyatlari bilan birga ta’lim dasturi sifati, pedagoglarning tayyorgarligi va institutsional sharoitlarga ham bog‘liqligini ko‘rsatgan [15].

A. Banduraning o‘z-o‘zini samarali his etish konsepsiyasi tarbiyachining muayyan vazifani muvaffaqiyatli bajarishiga bo‘lgan ishonchini tushuntiradi [16]. Inklyuziv ta’lim sharoitida ushbu ishonch tarbiyachining turli ehtiyojlarga ega bolalar bilan ishlashga tayyorligi, moslashtirilgan metodlarni tanlashi va yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etishga intilishida namoyon bo‘ladi.

S.L. Odom, V. Buysse va E. Soukakou tomonidan olib borilgan sharhda inklyuziv dasturlarning samaradorligi ularning tashkil etilish sifati va qo‘llab-

quvvatlash mexanizmlariga bog‘liqligi qayd etilgan [17]. M.J. Guralnick esa maktabgacha yoshdagi bolalarning tengdoshlari bilan ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish uchun maqsadli pedagogik yordam va o‘zaro munosabatlarni tashkil etish zarurligini asoslagan [18].

P.S. Strain va E.H. Bovey tomonidan LEAP modeliga bag‘ishlangan nazoratli tadqiqotda autizm spektri buzilishi bo‘lgan bolalarni qo‘llab-quvvatlashda pedagoglarni tayyorlash, tengdoshlar ishtiroki va tizimli ta’lim strategiyalarining ahamiyati ko‘rsatilgan [19]. S. Rakap va A. Parlak-Rakap esa ko‘nikmalarni kundalik faoliyatga singdirib o‘rgatish usullarining maktabgacha maxsus ta’limdagi samaradorligini tahlil qilgan [20]. Ushbu tadqiqotlar inklyuziv ta’limda individual maqsadlarni bolaning tabiiy faoliyati — o‘yin, ovqatlanish, kiyinish va boshqa kundalik jarayonlar bilan uyg‘unlashtirish muhimligini ko‘rsatadi.

Markaziy Osiyo bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar inklyuziv ta’limga munosabat va uni amalga oshirish imkoniyatlari mamlakatlar hamda pedagoglar guruhlari kesimida farqlanishini ko‘rsatadi [8]. Qozog‘istondagi maktabgacha ta’lim tashkilotlariga oid tadqiqotlarda muassasaning inklyuziv madaniyati manfaatdor tomonlarning munosabatlari bilan bog‘liq muhim omil sifatida ko‘rsatilgan. O‘zbekiston bo‘yicha tadqiqotlarda esa malakali pedagoglar yetishmasligi, individual yordamning cheklanganligi, infratuzilmaviy muammolar va jamiyatdagi stereotiplar inklyuziv ta’limni rivojlantirishga to‘sqinlik qiluvchi omillar sifatida qayd etiladi [7; 8].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha ta’limda inklyuziv amaliyotning samaradorligi pedagogik metodlar, tarbiyachining psixologik tayyorgarligi, bolaning ijtimoiy-emotsional rivojlanishi, oila bilan hamkorlik va muassasa madaniyatining o‘zaro uyg‘unligiga bog‘liq. Shu bilan birga, O‘zbekiston maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ushbu omillarni birgalikda o‘rganuvchi empirik tadqiqotlarni kengaytirish zarur.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot integrativ adabiyotlar sharhi metodologiyasiga asoslandi. Ushbu yondashuv turli nazariy qarashlar, empirik tadqiqotlar va xalqaro hujjatlarni umumlashtirish orqali murakkab pedagogik-psixologik hodisaning asosiy tarkibiy qismlarini aniqlash imkonini beradi.

Manbalarni tanlashda uchta asosiy mezonga amal qilindi:

1. Tadqiqot yoki hujjatning inklyuziv ta’lim, maktabgacha ta’lim yoxud alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni qo‘llab-quvvatlash masalalariga bevosita aloqadorligi.

2. Manbaning ilmiy maqola, monografiya, dissertatsiya yoki xalqaro tashkilotning rasmiy hujjati sifatida ahamiyatga egaligi.

3. Pedagogik metodlar, psixologik omillar, tarbiyachi kompetentligi, oila bilan hamkorlik yoki inklyuziv muhitni tashkil etish masalalaridan kamida bittasini yoritishi.

Tahlilga xalqaro nazariy va empirik tadqiqotlar, Markaziy Osiyo mamlakatlariga oid qiyosiy ishlar hamda O‘zbekistonning huquqiy va ilmiy manbalari kiritildi. Manbalarning mazmuni tematik tahlil usuli orqali o‘rganildi. Takrorlanuvchi mavzular pedagogik metodlar, tarbiyachining kasbiy-psixologik tayyorgarligi, bolaning ijtimoiy-emotsional rivojlanishi, oila bilan hamkorlik va institutsional sharoitlar kabi yo‘nalishlarga birlashtirildi.

Nazariy tahlilning konseptual asosini L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi, U.Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi va A.Banduraning o‘z-o‘zini samarali his etish konsepsiyasi tashkil etdi. Ushbu yondashuvlar bolaning rivojlanishini ijtimoiy munosabatlar, pedagogik yordam va institutsional sharoitlar bilan bog‘liq holda tahlil qilish imkonini berdi.

Tadqiqot mustaqil empirik ma’lumotlar to‘plashni nazarda tutmadi. Shu sababli, natijalar manbalarning mazmuniy sintezi va nazariy umumlashtirishga asoslanadi. Taklif etilgan konseptual modelni O‘zbekiston maktabgacha ta’lim tashkilotlarida amaliy sinovdan o‘tkazish kelgusi tadqiqotlarning vazifasi hisoblanadi.

NATIJALAR

Adabiyotlar tahlili maktabgacha ta’limda inklyuziv amaliyot samaradorligini belgilovchi o‘zaro bog‘liq pedagogik va psixologik omillarni aniqlash imkonini berdi.

Birinchi natija: individual yondashuv va kundalik faoliyatga asoslangan ta’limning ahamiyati.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning asosiy faoliyat shakllaridan biri o‘yin bo‘lganligi sababli, inklyuziv ta’limda rivojlantiruvchi maqsadlarni o‘yin va kun dalik mashg‘ulotlarga singdirish muhim hisoblanadi. Bunday yondashuv bolani guruhdagi umumiy faoliyatdan ajratmasdan individual ko‘nikmalarni rivojlantirishga imkon beradi.

Har bir bola uchun uning ehtiyojlari, qiziqishlari va mavjud imkoniyatlarini hisobga olgan individual rivojlanish maqsadlari belgilanishi lozim. Maqsadlar kuzatiladigan va baholanadigan bo‘lishi, oilaning fikri bilan kelishilishi hamda kundalik pedagogik faoliyatda qo‘llab-quvvatlanishi zarur. Mazkur yondashuv bolaning nafaqat akademik yoki funksional ko‘nikmalarini, balki muloqot qilish, mustaqil harakatlanish va tengdoshlar bilan hamkorlik qilish imkoniyatlarini ham rivojlantiradi.

Ta’limni universal loyihalash tamoyillari ham inklyuziv muhitni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Axborotni turli usullarda taqdim etish, bolalarga o‘z fikrini turlicha ifodalash imkonini berish va mashg‘ulotlarga jalb etishning muqobil yo‘llarini taklif qilish ta’limning barcha bolalar uchun qulayligini oshiradi.

Vizual jadvallar, predmetli ko‘rsatmalar, muqobil kommunikatsiya vositalari, moslashtirilgan o‘yin materiallari va tinchlanish burchaklari shunday yondashuvning amaliy ko‘rinishlaridir.

Ikkinchi natija: tarbiyachining kasbiy kompetentligi va psixologik tayyorgarligi.

Tarbiyachining inklyuziv ta’limga munosabati va kasbiy imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi ta’lim jarayonining tashkil etilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Inklyuziv pedagogika bo‘yicha nazariy bilimlarning o‘zi yetarli emas; tarbiyachi ularni real vaziyatlarda qo‘llash, faoliyatni moslashtirish, bolaning individual ehtiyojlarini kuzatish va mutaxassislar bilan hamkorlik qilish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak.

Banduraning o‘z-o‘zini samarali his etish konsepsiyasi nuqtayi nazaridan, tarbiyachining kasbiy ishonchi muvaffaqiyatli tajriba, tajribali hamkasblarni kuzatish, mentorlik va konstruktiv fikr-mulohazalar orqali mustahkamlanadi. Shu sababli, malaka oshirish dasturlari ma’ruza va nazariy mashg‘ulotlar bilan cheklanmasdan, amaliy vaziyatlarni tahlil qilish, mashg‘ulotlarni modellashtirish va tajribali mutaxassislar ko‘magida ishlash imkoniyatlarini ham qamrab olishi lozim.

Uchinchi natija: bolaning ijtimoiy-emotsional rivojlanishini maqsadli qo‘llab-quvvatlash.

Inklyuziv guruhda bolaning jismonan ishtirok etishi uning tengdoshlari bilan mazmunli munosabatga kirishishini avtomatik ravishda ta’minlamaydi. Bolaning o‘yinga qo‘shilishi, muloqot boshlashi, navbat kutishi, yordam so‘rashi va guruhdagi faoliyatda o‘zini xavfsiz his etishi uchun pedagogik ko‘mak talab qilinishi mumkin.

Tarbiyachi bolalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni rejalashtirishi, hamkorlikka asoslangan o‘yinlardan foydalanishi va barcha bolalarning faol ishtirokini rag‘batlantirishi zarur. Bunda bolaning mustaqilligi va tanlov huquqi saqlanishi, yordam esa uning ehtiyojiga mos tarzda taqdim etilishi muhimdir.

Psixologik xavfsizlikni ta’minlash uchun tarbiyachi bolaning hissiy holatiga e’tibor berishi, uning ehtiyojlariga izchil javob qaytarishi va kamsituvchi munosabatlarning oldini olishi lozim. Guruhda farqlarni tabiiy holat sifatida qabul qilish, o‘zaro hurmat va yordam ko‘rsatish qoidalarini shakllantirish barcha bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga xizmat qiladi.

To‘rtinchi natija: oila bilan hamkorlikning tizimli ahamiyati.

Oila bolaning rivojlanishi, qiziqishlari, kundalik odatlari va muloqot usullari to‘g‘risidagi muhim ma’lumotlar manbai hisoblanadi. Shu sababli, ota-onalar inklyuziv ta’lim jarayonida faqat ma’lumot oluvchi tomon sifatida emas, balki qarorlarni ishlab chiqish va individual maqsadlarni belgilashda faol hamkor sifatida ishtirok etishi lozim.

Oila bilan muntazam muloqot bolaning uy va maktabgacha ta’lim tashkilotidagi tajribasini uyg‘unlashtirish, rivojlanishdagi o‘zgarishlarni kuzatish va

qo‘llab-quvvatlash usullarini muvofiqlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, oilaning ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olish, ota-onalarga haddan tashqari mas’uliyat yuklamaslik ham muhimdir.

Beshinchi natija: inklyuziv madaniyat va institutsional qo‘llab-quvvatlash.

Inklyuziv ta’limning barqarorligi alohida tarbiyachining sa’y-harakatlariga emas, balki butun muassasaning faoliyatiga bog‘liq. Rahbariyatning inklyuziv qadriyatlarga sodiqligi, pedagoglar o‘rtasidagi hamkorlik, zarur resurslar va mutaxassislar yordami, oilalar bilan ochiq muloqot inklyuziv madaniyatning muhim tarkibiy qismlaridir.

Muassasada inklyuziv muhitni rivojlantirish uchun jismoniy to‘siqlarni bartaraf etish, o‘quv materiallarini moslashtirish, pedagogik yordamni muvofiqlashtirish va kamsitishga qarshi aniq qoidalarni belgilash zarur. Psixolog, logoped, maxsus pedagog va boshqa tegishli mutaxassislarning hamkorligi individual ehtiyojlarni o‘z vaqtida aniqlash va ularga javob berishga yordam beradi.

Tahlil natijalari asosida maktabgacha inklyuziyaning to‘rt darajali konseptual modeli shakllantirildi. Birinchi daraja — bola va guruh: individual rivojlanish maqsadlari, o‘yin, kundalik faoliyat va tengdoshlar bilan munosabatlarni qamrab oladi. Ikkinchi daraja — tarbiyachi: kasbiy kompetentlik, inklyuziv pedagogik ko‘nikmalar va o‘z-o‘zini samarali his etishni birlashtiradi. Uchinchi daraja — oila va maktabgacha ta’lim tashkiloti hamkorligi: individual rejalashtirish, o‘zaro ishonch va izchil muloqotga asoslanadi. To‘rtinchi daraja — muassasa va ta’lim tizimi: inklyuziv madaniyat, mutaxassislar bilan ta’minlash, kadrlar siyosati va tegishli me’yoriy sharoitlarni qamrab oladi.

Mazkur modelda barcha darajalar o‘zaro ta’sirda faoliyat yuritadi. Pedagogik metodlar psixologik xavfsizlik va hamkorliksiz yetarli samara bermasligi mumkin. Xuddi shuningdek, ijobiy munosabat va inklyuziv qadriyatlar amaliy metodlar, resurslar hamda tashkiliy yordam bilan mustahkamlanmasa, barqaror natijaga erishish qiyinlashadi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar maktabgacha ta’limda inklyuziyani faqat tashkiliy yoki metodik masala sifatida emas, balki pedagogik, psixologik va institutsional omillar birligida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Birinchidan, bolaning ta’lim muassasasiga qabul qilinishi bilan uning ta’lim jarayonidagi mazmunli ishtiroki o‘rtasidagi farqni hisobga olish lozim. Xalqaro tadqiqotlarda inklyuziv dasturlarning natijasi ta’limning tashkil etilish sifati, pedagogik yordam va tengdoshlar bilan munosabatlarni qo‘llab-quvvatlashga bog‘liqligi qayd etiladi [17–19]. Demak, inklyuziya samaradorligini baholashda qamrov ko‘rsatkichlari bilan cheklanmay, bolaning faoliyatdagi ishtiroki, muloqot imkoniyatlari, mustaqilligi va guruhga mansublik hissini ham o‘rganish zarur.

Ikkinchidan, tarbiyachining kasbiy tayyorgarligi va psixologik ishonchi o‘zaro bog‘liq omillar hisoblanadi. Nazariy bilimlarga ega bo‘lgan pedagog ham murakkab vaziyatlarda tegishli metodlarni qo‘llash tajribasiga ega bo‘lmasa, inklyuziv faoliyatni amalga oshirishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Shu sababli, malaka oshirish tizimida amaliy mashg‘ulotlar, mentorlik, tajriba almashish va kasbiy refleksiyaga alohida e’tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, inklyuziv ta’limda individual yondashuv umumiy guruh faoliyatidan ajratishga olib kelmasligi kerak. Aksincha, individual rivojlanish maqsadlari umumiy o‘yinlar, muloqot, kundalik vazifalar va jamoaviy faoliyatga singdirilishi lozim. Bu yondashuv bolaga o‘z imkoniyatlariga mos ravishda ishtirok etish va tengdoshlari bilan tabiiy munosabatlar o‘rnatish imkonini beradi.

To‘rtinchidan, ijtimoiy-emotsional rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash inklyuziv pedagogikaning markaziy yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi kerak. Bolaning guruhga mansublik hissi, hissiy xavfsizligi va tengdoshlari tomonidan qabul qilinishi uning ta’lim faoliyatidagi ishtirokiga ta’sir qiladi. Shu bois, tarbiyachi faqat individual ko‘nikmalarni rivojlantirishga emas, balki guruhdagi munosabatlar sifatiga ham e’tibor qaratishi lozim.

Beshinchidan, oila va muassasa hamkorligi bolaning turli muhitlardagi rivojlanishini muvofiqlashtirish imkonini beradi. Ota-onalarning qaror qabul qilish jarayonidagi ishtiroki individual rivojlanish maqsadlarini aniqlashtiradi va pedagogik yordamning izchilligini ta’minlaydi. Biroq bu hamkorlik oilaga mutaxassislar vazifasini yuklash yoki ota-onalarning imkoniyatlarini hisobga olmaslik shaklida tashkil etilmasligi kerak.

Markaziy Osiyo tajribasi inklyuziv ta’limga o‘tish jarayonida kasbiy qarashlar va tashkiliy madaniyatning ahamiyatini ko‘rsatadi [8]. O‘zbekiston sharoitida esa huquqiy asoslarni amaliy mexanizmlar bilan to‘ldirish, maktabgacha ta’lim tashkilotlarini mutaxassislar bilan ta’minlash va pedagoglarning amaliy kompetensiyalarini rivojlantirish ustuvor vazifalar hisoblanadi [5–8].

Tadqiqotning ayrim cheklovlari mavjud. Birinchidan, ish integrativ adabiyotlar sharhiga asoslangan bo‘lib, mustaqil empirik ma’lumotlarni o‘z ichiga olmaydi. Ikkinchidan, xalqaro tadqiqotlarning natijalarini O‘zbekistonning barcha maktabgacha ta’lim tashkilotlariga bevosita tatbiq etishda mahalliy sharoit, resurslar va tashkiliy farqlarni hisobga olish talab etiladi. Uchinchidan, taklif etilgan konseptual model amaliyotda hali empirik tekshiruvdan o‘tkazilmagan.

Kelgusida O‘zbekiston maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyachilarning inklyuziv kompetentligi va o‘z-o‘zini samarali his etishini o‘lchash, oilalar tajribasini o‘rganish, tengdoshlar bilan munosabatlarni kuzatish hamda individual qo‘llab-quvvatlash strategiyalarining samaradorligini baholashga qaratilgan tadqiqotlarni olib borish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Maktabgacha ta’limda inklyuziv ta’limni samarali tashkil etish bolaning ta’lim muassasasiga qabul qilinishi bilan cheklanmaydi. Uning mazmuni barcha bolalarning ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi, individual imkoniyatlarini rivojlantirishi, tengdoshlari bilan ijobiy munosabatlar o‘rnatishi va o‘zini guruhning teng huquqli a’zosi sifatida his etishi uchun zarur sharoitlarni yaratishdan iborat.

Tahlil natijalari inklyuziv ta’lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillar sifatida tarbiyachining kasbiy kompetentligi va o‘ziga ishonchi, individual rivojlanish maqsadlarini kundalik faoliyatga singdirish, ijtimoiy-emotsional qo‘llab-quvvatlash, oila bilan hamkorlik hamda muassasaning inklyuziv madaniyatini ajratish imkonini berdi.

L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi bolaning rivojlanishida ijtimoiy munosabatlar va maqsadli yordamning ahamiyatini ochib beradi. U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi inklyuziyani bola, oila, pedagog va ta’lim tizimi o‘rtasidagi ko‘p darajali munosabatlar doirasida tahlil qilish imkonini beradi. A. Banduraning o‘z-o‘zini samarali his etish konsepsiyasi esa tarbiyachining kasbiy ishonchi va amaliy tayyorgarligini rivojlantirish zarurligini asoslaydi.

Tadqiqot asosida taklif etilgan to‘rt darajali konseptual model bola va guruh, tarbiyachi, oila va ta’lim tashkiloti hamkorligi, shuningdek, muassasa va ta’lim tizimi darajalarini birlashtiradi. Ushbu model inklyuziv ta’limni rejalashtirish, tashkil etish va baholashda pedagogik hamda psixologik omillarni o‘zaro uyg‘un holda hisobga olishga xizmat qilishi mumkin.

Amaliy jihatdan tarbiyachilarni tayyorlash va malakasini oshirish dasturlarini takomillashtirish, har bir bolaning ehtiyojlariga mos individual rivojlanish maqsadlarini belgilash, psixolog va maxsus pedagoglar bilan hamkorlikni kuchaytirish, ota-onalarni qaror qabul qilish jarayoniga jalb etish hamda inklyuziv madaniyatni muntazam rivojlantirish muhim hisoblanadi.

Umuman olganda, maktabgacha ta’limda inklyuziyaning muvaffaqiyati pedagogik texnologiyalar, psixologik xavfsizlik, oila bilan hamkorlik va institutsional qo‘llab-quvvatlashning uyg‘unligiga bog‘liq. Kelgusida taklif etilgan modelni O‘zbekiston maktabgacha ta’lim tashkilotlarida empirik jihatdan sinovdan o‘tkazish va uning samaradorligini baholash inklyuziv ta’lim amaliyotini takomillashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy yo‘nalish bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. Paris: UNESCO, 1994.

2. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. New York: United Nations, 2006.

3. UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities. General Comment No. 4 (2016) on the Right to Inclusive Education. CRPD/C/GC/4. United Nations, 2016.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 1-iyundagi PF-82-son Farmoni. “Aholiga sifatli ijtimoiy xizmat va yordam ko‘rsatish hamda uning samarali nazorat tizimini yo‘lga qo‘yish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida”. https://lex.uz/uz/docs/-6480342

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 25-yanvardagi 46-son qarori. “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning ta’lim olishlarini tashkil etish va ularni reabilitatsiya qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. https://lex.uz/docs/-6779571

6. Fayziev U. The emergence and challenges of inclusive education in Uzbekistan. Society and Innovations. 2025; 6(4): 276–283. https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol6-iss4/S-pp276-283

7. Prisiazhniuk D., Makoelle T.M., Zangieva I. Teachers’ attitudes towards inclusive education of children with special educational needs and disabilities in Central Asia. Children and Youth Services Review. 2024; 160: 107535. https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2024.107535

8. Division for Early Childhood, National Association for the Education of Young Children. Early Childhood Inclusion: A Joint Position Statement. Chapel Hill, NC: FPG Child Development Institute, University of North Carolina, 2009.

9. Koller D., Pouesard M.-L., Rummens J.A. Defining social inclusion for children with disabilities: A critical literature review. Children & Society. 2018; 32(1): 1–13.

10. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. 3rd ed. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2011.

11. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

12. Vygotsky L.S. The Collected Works of L.S. Vygotsky. Vol. 2: The Fundamentals of Defectology. New York: Plenum Press, 1993.

13. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.

14. Odom S.L., Vitztum J., Wolery R., Lieber J., Sandall S., Hanson M.J., Beckman P., Schwartz I., Horn E. Preschool inclusion in the United States: A review of research from an ecological systems perspective. Journal of Research in Special Educational Needs. 2004; 4(1): 17–49.

15. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: W.H. Freeman, 1997.

16. Odom S.L., Buysse V., Soukakou E. Inclusion for young children with disabilities: A quarter century of research perspectives. Journal of Early Intervention. 2011; 33(4): 344–356.

17. Guralnick M.J. Early Childhood Inclusion: Focus on Change. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing, 2001.

18. Strain P.S., Bovey E.H. Randomized, controlled trial of the LEAP model of early intervention for young children with autism spectrum disorders. Topics in Early Childhood Special Education. 2011; 31(3): 133–154.

19. Rakap S., Parlak-Rakap A. Effectiveness of embedded instruction in early childhood special education: A literature review. European Early Childhood Education Research Journal. 2011; 19(1): 79–96.

20. Polat F., Karakuş M., Helmer J., Malone K., Gallagher P., Mussabalinova A., Zontayeva Z., Mnazhatdinova A. Factors affecting multi-stakeholders perspectives towards inclusive early childhood education (IECE) in Kazakhstan. Children and Youth Services Review. 2023; 155: 107224. https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2023.107224